

TAKÁTS JÓZSEF

Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről

Bevezető

Az alább következő szövegek közlés három olasz és három magyar szereplője közül magyar olvasók számára legfeljebb ketten ismertek, Csécsy Imre és Jászi Oszkár – egyikük, Csécsy viszonylagos ismertté tételéhez éppen az *Aetas* folyóirat járult hozzá közel negyedszázaddal ezelőtt, amikor könyvsorozata egyik első darabjaként kiadta politikai írásainak gyűjteményét.¹ A közléteendő szövegek keletkezésének évében, 1937-ben Csécsy a *Századunk* című budapesti folyóirat szerkesztője volt: Jászi és Menczer Béla kéziratái az ő hagyatékában maradtak fenn.² Menczer nyilvános életéről és nézeteiről két alapos tanulmányból is tájékozódhat az olvasó,³ noha mindkettő elsősorban 1940-es évekbeli katolizálása és konzervatív fordulata utáni gondolkodása iránt érdeklődik, s csak másodsorban harmincas évekbeli baloldali kötődései iránt,⁴ amelyek az itt publikálandó írásaiban tükröződnek. A három olasz szereplőről magyarul tudtommal alig valamit lehet olvasni; a 20. századi olasz politika- és különösen politikai gondolkodás-történetnek azonban nagyon fontos alakjai, legalábbis ketten, Carlo Rosselli és Gaetano Salvemini, míg a harmadikról, Carlo öccsének, Nello Rossellinek a történelmi munkásságáról inkább a bátyja politikai nézeteinek és akcióinak a gondolati kontextusát feltárni kívánó szakirodalomban lehet tájékozódni.⁵

A hat szereplő közül négyen emigrációban éltek 1937-ben: Jászi és Salvemini az Egyesült Államokban, Menczer Londonban, Carlo Rosselli pedig Párizsban, illetve ekkoriban inkább Spanyolországban, ahol a *Giustizia e Libertà* mozgalom köztársasági oldalán harcoló olasz brigádjának egyik parancsnoka volt. Csécsy személyesen közülük csak Jászit ismerte, akinek egykor titkára volt, majd a harmincas években, a *Huszedik Század* című folyóirata utódlapjának, a *Századunk*nak a szerkesztője, így mestere utóda lett. (Csécsy nem egyedül szerkesztette a lapot, a főszerkesztő Vámbéry Ruzstem volt.) Menczerrel mint a *Századunk* külföldi szerzőjével levelezett – a harmincas években tudtommal csak egy ízben

¹ Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia. Válogatott írások*. Szerk.: Valuch Tibor. Szeged, 1988.

² Csécsy Imre hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a 163. fondban található. Itt szeretném megköszönni Földesi Ferencnek és munkatársainak kutatásomhoz nyújtott segítségét.

³ Congdon, Lee: *Menczer Béla: egy konzervatív fejlődése*. Magyar Filozófiai Szemle, 43. évf. (1998) 4–6. sz. 551–563.; Balázs Zoltán: *Menczer Béla gondolkodása és a magyar konzervativizmus hagyományja*. Politikatudományi Szemle, 19. évf. (2010) 1. sz. 94–122.

⁴ Menczer olasz kapcsolatairól lásd: *Menczer Béla Párizsban*. In: Fodor Ilona: Csillagokból kopjafa. Marosvásárhely, 2000. 311–341. A levélinterjú először a Valóság 1975/10-es számában jelent meg.

⁵ Az én figyelmemet Carlo Rossellire Egyed Péter tanulmánya hívta fel: *Huszedik századi olasz gondolkodók a szabadságról*. In: uő.: *Szabadság és szubjektivitás. Filozófiai tanulmányok, esszék*. Kolozsvár, 2003. 80–115.

találkoztak, Párizsban 1933-ban. Jászi nemcsak Csécsyvel levelezett rendszeresen, hanem unokaöccsével, Menczerrel és Salveminivel is (legalább 1930 óta)⁶ – a Rosselli-testvérekkel nem volt személyes kapcsolata. Menczer viszont 1933-ban Párizsban összeismerkedett és – barátkozott Carlo Rossellivel, s munkatársa lett *Quaderni di Giustizia e Libertà* című lapjának. Salveminit személyesen – mint egy Csécsynek írott 1936-os leveléből kiderül – csak felületesen ismerte.⁷

A három alább közlendő nekrológ nem sokkal az után íródott, hogy 1937. június 9-én Franciaországban meggyilkolták a Rosselli-testvéreket. A merényletről (és Carlo Rosselli hozzá vezető életútjáról) olvashatnak a Jászi és Menczer által írt búcsúztatókban; azóta természetesen terjedelmes olasz és angol nyelvű irodalom foglalkozott vele.⁸ A szövegközlés bevezetőjében inkább arról írnék röviden, miért érdekes a nekrológok (és szövegkörnyezetük) jelezte szellemi kapcsolat a magyar politikai eszmetörténet felől nézve. Különös, magyarázatra szoruló jelensége a 20. századi magyar politikai gondolkodás-történetnek, hogy két kiemelkedő politikai íróját is (Jászit és Bibó Istvánt) liberális szocialistának nevezhetjük,⁹ ugyanakkor nincs magyar liberális szocialista gondolkodási tradíció – vagy legalábbis nem történt meg eszmetörténeti rekonstrukciója. Az olasz politikai gondolkodás-történetben viszont erős, máig élő nézetegyüttes a *liberalsocialismo*, amelynek központi szerzője Carlo Rosselli, s az olasz liberális szocializmus hagyománytörténetével sokkötetnyi olasz és kevesebb angol nyelvű szakirodalom is foglalkozik.¹⁰

A kiadott és kiadatlan Jászi és Csécsy, Jászi és Menczer közötti levelezésből látható, hogy Jászi 1933-tól kezdve élénken érdeklődött Rosselli párizsi köre és folyóirata iránt,¹¹ melyet olvasott is, miként ismerte Rosselli franciául megjelent ideológiai főművét is,¹² s törekvéseiben saját egykori (1919 utáni) ambícióinak, nézeteinek a mását, folytatását látta. Jászi döntően két forrásból jutott Rosselli körének írásaihoz és róluk szóló információkhoz: Menczertől és Salveminitől, akivel idővel baráti kapcsolatba került, oberlini otthonában is

⁶ Legalábbis Salvemini kiadatlan levelezésének regiszterében 1930-as az első Oberlinből kapott levél: *Archivio Gaetano Salvemini: inventario della corrispondenza*. A cura di Andrea Becherucci. Bologna, 2007.

⁷ Menczer Béla levele Csécsy Imrénének, 1936. december 5. OSZK Kézirattár, 163/1751: „Salvemini Amerikában van (egyébként, mivel soha nem tartózkodtunk huzamosabb ideig egy városban, személyesen alig ismerem őt; néhányszor láttam 10 évvel ezelőtt Párizsban)...”

⁸ A gyilkosságot a *La Cagoule* nevű francia félfasiszta csoport tagjai követték el, valószínűleg olasz kormányzati megrendelésre. Újabb keletű irodalom a merényletről: Pugliese, Stanislao G.: *Death in Exile: The Assassination of Carlo Rosselli*. Journal of Contemporary History, vol. 32. (1997) 305–319.; ugyanerről: Franzinelli, Mimmo: *Il delitto Rosselli. 9 giugno 1937. Anatomia di un omicidio politico*. Milano, 2007.

⁹ Erről lásd: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 131–132., 143–144.

¹⁰ Carlo Rosselli főművének legutóbbi kiadása, Norberto Bobbio alapvető tanulmányával: *Socialismo liberale*. Introduzione e saggi critici di Norberto Bobbio; a cura di John Rosselli. Torino, 1997. Az általam ismert legjobb monográfia Carlo Rosselliről: Mastrellone, Salvo: *Carlo Rosselli e la rivoluzione liberale del socialismo*. Firenze, 1999. Angolul Stanislao G. Pugliese monográfiája számít alapvetőnek: *Carlo Rosselli. Socialist Heretic and Antifascist Exile*. Cambridge, MA, 1999.

¹¹ Erről lásd Jászi levelezéskötetének 176. és 177. darabját: Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Szerk. Lítván György – Varga F. János. Budapest, 1991. 342–348.

¹² A *Socialismo liberale* 1930-as francia kiadását Jászi felvette az 1934-ben megjelent *The Encyclopaedia of the Social Sciences* 14. kötetébe írt huszonöt oldalas „Socialism” szócikkének bibliográfiájába. (Köszönet Deréky Pálnak a szócikk másolatának megszerzéséért.)

vendége volt (elsőként talán 1933 tavaszán),¹³ s akiről többször leírta a harmincas–negyvenes években, hogy az ő nézeteihez, törekvéseihez állnak a legközelebb saját nézetei és törekvései.¹⁴ A Rosselli-testvérek hosszú ideje szoros kapcsolatban álltak Salveminivel (erről esik szó az alábbi nekrológokban is), aki 1929-ben, már emigrációban, egyik alapítója volt Rosselli mozgalmanak, a *Giustizia e Libertà*nak, szerzője Rosselli már említett párizsi folyóiratának. Egyes eszmetörténészek Rosselli liberális szocializmusának eredetét is Salvemininél találják meg, 1920-as cikkeiben.¹⁵ Arról nincs tudomásom, hogy Rosselli halott-e Jásziról. Ha előkerül egyszer Menczer olasz nyelvű és tárgyú, lappangó levelezése, talán választ lehet majd adni e kérdésre. Mindenesetre nehezen képzelhető el, hogy a Rosselli liberális szocializmusával megismerkedő Menczer ne beszélt volna olasz barátjának liberális szocialista nagybátyja műveiről, a Rosselliével sok szempontból rokon ideológiai törekvéseiről, lelkes 1933-as érdeklődéséről.

A három nekrológ többféle tanulságot hordoz. Egyrészt rávilágít arra, hogy a cenzúra és öncenzúra milyen megfontolásai érvényesültek a *Századunk* közléseiben: Menczer nekrológjai csak összevontan, rövidítve, „delfinizálva” jelenhettek meg a folyóirat 1937. augusztus–szeptemberi számában (12. évfolyam, 6–7. szám, 247–249.). A megjelent változatot nem közlöm újra. Másrészt ismertté tesz egy magyar nyelvű Jászi-írást – a harmincas évek közepén a *Századunk*ban megjelent Jászi-cikkek többsége ugyanis angolul íródott, általában Csécsy fordította őket magyarra (néha át is igazította őket), noha ezt a folyóiratban nem jelezték. Az oberlini nekrológ környékén írt levelek azt sejtetik, hogy a Rosselliék elleni merénylet híre Jásziban összekapcsolódott akkoriban felmerült új nagy elméleti témájával, a zsarnokgyilkosság melletti érvelés európai történetének kérdéseivel. Harmadrészt a Menczer által írt nekrológok ténye rámutat szerzőjének erős olasz emigráns kapcsolati hálójára a párizsi éveit követő időszakban is, egyben bemutatja azokat a vitapontokat, amelyek Menczer harmincas évekbeli felfogását elválasztották Rosselli nézeteitől.

*

Szövegközlés

I. Jászi Oszkár tévesen 1936. június 14-re datált, valójában egy évvel későbbi levelezőlapja Csécsy Imrének. (OSZK Kézirattára, 163/1542. Csak a lap utóírata tartozik a tárgyhoz.)

„A Rosselli testvérek tragédiája mélyen lesújtott és felbőszített.”

II. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 16. (OSZK Kézirattára, 163/2608.)

„Kedves Csécsy dr,
Mellékelem a londoni Rosselli-emplékönnepélyen mondandó beszédem magyarul, amely Önt és a Századunkat bizonyosan érdekelni fogja. Öszinte híve Menczer Béla.”

¹³ Lítván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003. 349.

¹⁴ Például Kolnai Aurélnak írt 1938. október 10-i levelében: „De már évek óta hirdetjük Salveminivel, hogy egy antipacifista könyv a kor követelményévé vált.” *Sorai ismét választ követelnek (Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből)*. Világosság, 38. évf. (1997) 5–6. sz. 75.

¹⁵ Orsini, Fabio Grassi: *Carlo Rosselli – Salvemini: le origini del socialismo liberale*. In: A cura di Maurizio Degl’Innocenti: *Carlo Rosselli e il socialismo liberale*. Manduria–Bari–Roma, 1999. 21–43., különösen: 30–39.

III. Menczer Béla Carlo Rosselli-nekrológja. (OSZK Kézirattára, 163/2608. Nem betűhív átírása a kézzel írt eredetinek. A betűhibákat javítottam. A kiemelések az eredetit követik.)

Carlo Rosselli
1898¹⁶–1937

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains¹⁷
Victor Hugo

Más véget nem várt, más véget nem remélhettünk számára mi, akik egy évtized óta figyeltük gondolatát, szavát és tetteit,¹⁸ akik reményért, bizalomért, vigaszért fordultunk hozzá, valahányszor egy Démon azt súgta nekünk, hogy minden hiába, hogy mindaz, ami ellen Rosselli élete egyetlen, megszakítás nélküli, kérlelhetetlen harc és tiltakozás volt, nem epizód, hanem a hanyatló Európa végvonaglása. Feltettük őt, amikor három évig hazája megcsúfolóinak börtönében ült, feltettük, amikor Emilio Lussuval¹⁹ és Fausto Nittivel három hétig kalandozott, hadihajóktól üldözve, a szökevények motorcsónakján Európa és Afrika partjai között, feltettük, amikor barátai számára oly felejthetetlen Place du Panthéoni otthonában napi 16 órai munkáját végezte Itália jövőjéért, időnként névtelen gyalázó és fenyegető leveleket dobva a papírkosárba. Feltettük őt, amikor közel egy év előtt felcserélte a boldog párizsi otthonát az aragon lövészárokkal, amikor sebesülten tért vissza az övéihez, hogy felépülése után újra a spanyol frontra menjen, ahol talán szintén elérte volna a végét.

És mégis, amikor megjött a hír, hogy eltalálta az orgyilkos nem váratlan golyója, úgy éreztük, mintha elsötétült volna a nap. Élt még bennünk valami titkos, fennhangon babonából ki nem mondott remény, hogy egy napon hazájában fogjuk látni őt, hogy egy napon lesz még olyan világ, ahol a lármás ostobaságot, a perverz ízléstelenséget, az elfajult gyáva kegyetlenséget, a szónak és gondolatnak csúfolt hiénaüvöltést felváltja az, aminek Carlo Rosselli megtestesülése volt, az önzetlen, fennhangon szeméremből szinte be nem vallott hazaszeretet, a humanista tudós módszeres s türelmes igazságkeresése, a biztonságért és a csöcselék éljeneiért nem epedő cselekvő bátorság, a józan és okos, de mindig szívbeli emberszeretet. „Le siècle est à la barre et je suis son témoin” – mondotta a költő,²⁰ aki Dante mellett minden idők legnagyobb száműzöttje volt, s akit Carlo és száműzött köre talán még jobban értett és szeretett, mint a mai Franciaország.

Tanúi vagyunk a megvádolt évszázadnak, s vállalni kell sorsunkat. Mi vár még reánk? Várnunk és figyelünk kell. De hogyan fogjuk elviselni, ami még következik, amikor ama

¹⁶ Carlo Rosselli tényleges születési éve: 1899.

¹⁷ Idézet a francia költő *Mentana*. *La voix de Guernesey* című költeményéből, amely 1867-es mentanai veresége után íródott Garibaldihoz. Szó szerinti fordításban: „Sírjatok, olaszok, rómaiakká tettek titeket.” Köszönöm Szolláth Dávid és Bárdos Zsuzsa francia fordítási segítségét.

¹⁸ A szöveg „mi, akik egy évtized óta figyeltük” megfogalmazása Rosselli Lipari szigetére való száműzetésének évére, 1927-re utal. Menczer személyesen 1933-ban ismerte meg Carlo Rossellit; erről részletesen írt *The Danube and the Tiber Flowing with Blood. An Exile's Story* című kiadatlan memoárjának hatodik fejezetében. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Ms 5895/75.

¹⁹ Emilio Lussu magyarul is megjelent memoárjának utolsó oldalain elmeséli közös, 1929-es szökésüket: Lussu, Emilio: *A Marcia su Roma – és a háttere*. Budapest, 1977. 212–214.

²⁰ Az idézet Victor Hugo *Rettenetes év* című kötetének előhangjából való: „E század van soron, s én vagyok tanúja.” (Somlyó György fordítása) Szó szerinti fordításban: „A század bíróság előtt áll, és én vagyok a tanúja.”

félénk remény is megcsalt bennünket, amelyet Carlo eleven, fiatalos életkedvére, törhetetlen energiájára, sokoldalú és mindig fejlődő szellemére építeni tegnap még jogosultnak tartottunk. – Hogyan fog Olaszország feltámadni a csúf tetszhalálból nélküle?

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains, mondotta ugyanaz a költő, amikor a mentanai csata után Garibaldi csillaga örökre leszállani látszott. Hányszor jutottak ezek a szavak eszünkbe az utóbbi néhány esztendőben! Amikor a lendületes, bátor ifjú tribun, Matteotti mint foszló hullá halásztatott ki a tóból, amikor Pilati, Minzoni, Amendola behaltak az idomított útonállók által osztott sebeikbe.²¹ Amikor Sergio Ala, Fernando de Rosa és Mario Angeloni elvérezve hantoltattak a spanyol homokba. Amikor – alig néhány hét előtt – a hosszú börtönből hozott kór megölte Gramsci szüntelenül s a népek és az igazságnak szentelt agyát és szívét, amikor Luigi Ferrari, egy nagy gondolkozó befejezetlen életművét hátrahagyva, keresztény türelemmel megadta magát a hosszas betegségnek, amelyet a múlt háború rendszeres gyilkolóüzeme gázolt testébe. Amikor Lauro de Bosis, az „Ikarusz” költője mint új Ikarusz zuhant a Földközi-tengerbe.

Mennyi tehetség, mennyi nagyra törő akarat, mennyi önzetlen és nemes fiatalság előzte meg a mi Carlónkat az úton, amely e korban a valóban római erény egyetlen útjának látszik! És mily vak és süket kell legyen e kor az igazi erény, az igazi emberi érték, az igazi férfiaság, az igazi Róma iránt, ha mindezt észre sem vette!

Carlo Rossellit, az embert szeretni és értékelni a mi feladatunk. Rossellit, a gondolkozót, az író, a tudóst és politikust a jövő – talán – jobb nemzedék fogja elbírálni. Ma még túlságosan közel áll hozzánk. Még túlságosan emlékszünk rá, hol tévedett egy vagy más kérdésben, hol éreztük szenvedélyes kritikáját kissé negatívnak. Még túl sokat látunk gondolataiból kidolgozatlanok (minthogy inspirált követők még nem nyúltak hozzá és nem fejlesztették azt tovább), még túl sokat érzünk művéből az elavult közelmúlt publicisztikájának, amelyet majd csak a jövő fog történelemnek értékelni.

De álljon előttünk az ember, minthogy az ő esetében, mint minden igazi férfiú esetében, az ember egyben a gondolkozó, a politikus, az író is volt. Firenzei polgárnak született s mindvégig az maradt. Olasz nyelvezte valóban firenzei volt – s ennél nagyobb dicséret olasz író nem érhet. Polgár volt. A polgár lelkiismerete, méltósága, a szabad polgár iránti magától értetődő tisztelete volt demokráciája lényege, köz- és magánélete minden vonatkozásában.

Tudós volt, tanító és nevelő. Humanista ősök szorgalmát és módszerességét örökölte. A szobatudósság vádja, amelyet az analfabéták nemzetközi összeesküvése mindenkinek fejéhez vág, aki nem az analfabéta céhből való, persze nem került el. De nála senkit igaztalanabban nem ért. Alig volt 23 éves, amikor a genovai közgazdasági egyetem magántanárává habilitálta a leszerelt katonadiákokat, s mi sem lett volna egyszerűbb számára, mint a regimel megalkudva folytatni – könyvtárszobában – a fényesnek indult tudományos pályafutást. De a közgazdaságtan nem elégítette ki. Rendkívüli tudását a konkrét feladatok terén, világos áttekintését a gyakorlati szociális kérdéseknek részben ennek köszönhette ugyan, de egyre inkább érezte, nagyrészt Croce hatása alatt, és senki nála jobban nem érezte, hogy a baj gyökere filozófiai, szellemi és erkölcsi. Úgy érezte – s ez a meggyőződés inspirálta a „Socialismo liberale” óta minden sorát –, hogy a döntő kérdés a nevelés kérdése, az emberi ideálé, amelyet nemzetek és osztályok maguknak alkotnak, s amely felé törekszenek. Az egyéniségnek s a polgárerénynek rendelte alá az organizáció minden kérdését. Nem volt

²¹ A Carlo Rosselli-nekrológ több nevéhez, adatához maga Menczer írt következő levelében magyarázatokat: ezeket a hátra lévő lapokon találja az olvasó.

rendszeralkotó – tekintsük ezt a megállapítást akár kifogásnak, akár dicséretnek. Inkább a római sztoikus bölcselő-államférfiak utódja volt, akiknek a filozófia inkább magatartás volt, mint rendszer, mint a Proudhoné és a Marxé.

De utódja volt firenzei polgártársának, Machiavellinek is, az igazi Machiavellinek, s nem annak a karikatúrájának, amelyet a porosz királyi szerző később saját tetteivel megcáfolt könyve prezentált a világnak a „Discorsi” írójáról. Mint Machiavelli, Rosselli is ott volt leginkább elemében, ahol konkrét helyzetek eldöntését kellett érvekkel és akaratokkal befolyásolni. Mint Messer Nicolo, ő is néha a hidegség, sőt néha a cinizmus maszkja alá rejtette igazi voltát; önzetlenségét és szinte gyermeki tisztaságát, félve a kérkedő moralizmusnak még a látszatától is, s az erény képmutatásától. Mint Machiavelli, ő is polgár volt és olasz volt, s ő is a szabad polgári Olaszországot akarta a pápaság s a jött-ment zsarnokok között megszított Olaszország helyébe. De egy ponton – s a legfontosabbikon – eltért firenzei polgártársától. Rosselli nem hitt abban, hogy az ilyen szabad és polgári Itália egy ember műve, vagy a zsarnokok egyikének – mai nyelven a tábornokok vagy kisebb pártvezérek egyikének – érdeke lehet. Az ő tanítása és hite az, hogy a szabad és polgári Itália csak a nép, az újjáévelt, a nevével való visszaélés s a gonoszul ostoba kizsákmányolás tudatára ébredt nép műve lehet.

Hitt az olasz nép újjáévelésében, példaadás, komoly és csendes munka, türelmes és cselekvő emberszeretet, bátor önfeláldozás által. Ez volt Mazzini hite, és ez volt Rossellié is. Mazzini élete példájának felelevenítése a fasizmus kezdetén a „Rivoluzione liberale” egykori körének s főleg Rossellinek érdeme volt. Mazzini szellemi utódai közé helyezve őt járunk talán legközelebb az igazsághoz Rosselli jellemzésében. „Gondolat és tett” volt Mazzini jel-szava,²² s ez lehetne Rosselli epítáfiuma is.

De itt kell talán az ellenvetést tennem, amelyet életében nem hallgattam el előtte, s amelyet a halott iránt is szükségesnek érzek megtenni, minthogy e halott számunkra nem halott, hanem egy jövő nemzedék inspirátora, igazságaiban, mint – ez elkerülhetetlen – tévedéseiben is. Ősi firenzei és genovai szabadságszeretete és hagyománya izzó antipápisztává tette. Az apró zsarnokok mellett a pápáknak tulajdonította az olasz élet és az olaszság legrosszabb vonásait. Bizonyosan igaza volt nagy részben, s hívó katolikusok, Ferrari, Crespi, Sturzo keresztény őszinteséggel és alázattal osztották Rosselli egyházkritikájának nagy részét. De hogyan nem vette észre, hogy a saját pozíciója kifejezetten vallásos szocialista pozíció, hogy Mazzini s utódainak önmegtágadása, aszkéta spiritualizmusa, az önfeláldozás értelmébe vetett hite kifejezetten keresztény vonások? Talán még azt is ellene vethetném, hogy itt-ott a blöffölő retorika elleni undora túlságosan s erőltetetten jözzenné tette stílusát, holott a lendület egyéniségének – s az olasz nyelvnek – legfőbb sajátsága.

Talán még mindig túl sokat tartott meg ideológiákból, amelyeknek ferdeségeit felismerte, talán néha túlzottan kritikus volt az előtte működött parlamenti antifasizista generációval, s néha túl enyhe tolakodó litterátus jobbantudókkal szemben, akiknek rohanása a vég-cél felé inkább saját pehelykönnyűségük, mint saját erejük következménye. Itt-ott talán túlbecsült egy-egy másodrangú értéket kultúrákban, ahol nem volt oly otthonos, mint az olasz, a spanyol, a francia és az angol kultúrában. Talán még erősebben kellett volna hangsúlyoznia a különbséget az igazi nép- és munkásbarátság s a demagóg proletarizmus között, s még jobban kellett volna óvakodnia az utóbbi képviselőitől. Talán még jobban kellett volna óvni a szokványos fogalmaktól.

De minderről majd akkor, ha majd a döbbenet elmúltá után Rosselli küzdelmeit és művét, alapvető könyvét (*Socialisme libéral. Paris, Valois, 1927*), a „Rivoluzione Liberale”, a

²² „Pensiero e Azione” volt a címe Mazzini Londonban 1858 és 1860 közt kiadott lapjának.

„Quaderno”, a „Giustizia e Libertà” több kötetre menő tanulmányait, alapos és előre látó külpolitikai cikkeit s kegyes kezekkel őrzött hagyatékát egészében lesz alkalmunk elemezni. Ma gondoljunk a frissen hantolt sírra az idegen földben, a tudásban és emberi értékben Carlóhoz méltó fivérre, Nellóra, aki mellette nyerte halálát, a nemes és nagyszerű angol nőre, aki szelleme fejlődésében, életében és művében legmegértőbb társa volt, a kisfiúkra,²³ akik néhány év múlva majd megértik, miért élt és miért halt meg az apjuk, s a hősiek agg Corneliára, aki ma két fiát siratja.²⁴

Gondoljunk arra, hogy mily kegyetlenül emlékeztet a sors arra, hogy mily komoly, mily véres a játszma, és milyen áthidalhatatlan a két világ közti szakadék. Gondoljunk az olasz népre, amelynek egyre szélesebb rétegei Rosselli tetteit várták, s amelynek Rosselli szelleme és maradék pora jut majd ama napon. Gondoljunk a mártír Etiópiára, amelynek igazi lényét és törekvését, bölcs és bátor vezérért Rosselli értette meg elsőnek az olaszok közül, amelynek száműzött fejedelme neki, Rossellinek küldötte az azóta a spanyol harctéren halálra sebzett Sergio Ala útján a másik, a jobb Itáliának szóló nemes szavakba foglalt üdvözlét és rokonszenvét. Gondoljunk a küzdő spanyol népre, melynek katonája volt.

De gondoljunk arra is – ökölbe szorult kézzel –, hogy most is, mint akkor, amikor Guernica égett, amikor Ras Desta²⁵ véresen hullott hazájáért a porba, amikor Matteotti hullája még a vízen úszott, hogy most is megjelent az elmaradhatatlanul körmönfont és becstelelenül alapos rágalom, amely túlalapossága által önmagát leplezi le, s amely ismét nem várta meg, hogy kihűljön a tetem. Rendszer a hazugságban és a vérontásban, ez a lényege a dolognak, amely ellen talán erőtlene a Rosselliek s a többi Don Quijoték. De eltéríteni őket a maguk dárdaharcától nem fogják a legkövőbb Sancho Panzák sem, s a mérges gázt okádó csavaros gépek sem.

Utolsó sorai a Halálnak szóltak, bár aligha sejtette, hogy a vég ily közeli. Matteotti halála évfordulóját készült ünnepelni az emigráció, s a veterán Claudio Trevesét, aki 1933-ban a Matteotti-emlékünnepeken mondott beszéde után holtan rogyott össze párizsi otthonában. De ebben az évben a száműzött Itália még egy másik júniusi halált is ünnepelt, a Leopardiét, akit 1837 júniusában, éppen száz év előtt ért el az anyai költeményben kívánt és hívott halál.

Az üzemszerű halálosztás urainak s a baromcsordahajtóknak esztétikája számúzta Itáliából Leopardi szellemét, mint „lemondó”, „individualista”, „csüggedő” költészetet, amely nem illik a hősi nemzet ifjonti lázához. A száműzött és földalatti Itáliában, a spanyol front lövészárkaiban talált kegyeletes híveket Leopardi, a brutális erő ellen lázadó szellem, a Halál előtt rezignáló bölcsesség poétája.

A „Halál szerelmesének” ünnepe temetés lett – a Carlo és Nello Rosselli temetése, akik úgy szerették a költőt. Talán Leopardié volt Carlo utolsó gondolata. De talán még inkább a történet jutott eszébe, amelyet gyermekkorában annyiszor hallott elbeszélni az apai házból, Mazzini halálának története.

Amikor az olasz egység után a piemonti dinasztia hatóságai még mindig fenntartották „a forma kedvéért” a nagy összeesküvő elleni elfogatóparancsot, Mazzini angol álnév alatt

²³ Carlo Rosselli felesége Marion Cave, két kisfiuk mellett kislányuk is volt, akit Menczer nekrológja nem említ: Amelia Rosselli, később jelentős olasz költőnő.

²⁴ Utalás Corneliára, Tiberius és Gaius Gracchus anyjára, a római női erények megtestesítőjére, aki mindkét fiát elvesztette. A Rosselli-fivérek anyja Amelia Pincherle író volt.

²⁵ Ras Desta etióp előkelő, Haile Szelasszié császár veje, hadseregének egyik parancsnoka volt Etiópia olasz lerohanása idején.

visszatért Londonból. Carlo Rosselli nagyatyja – az 1849-es római triumvirátusnak Mazzini és Garibaldi mellett harmadik tagja – fogadta vendégül az ősz forradalmárt.²⁶ (A nagyatyja Londonban és Torinóban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről a két Rosselli családi körben sokszor hallott beszélni.) Mazzini hirtelen súlyosan – reménytelenül – megbetegedett. Carlo nagyszülei orvost hívtak, akinek a nagybeteget mint régi angol barátjukat mutatták be. Az orvosnak feltűnt az angolnak hitt beteg kitűnő olaszága s kérdést intézett hozzá, hogyan tanulta meg ilyen jól barátai országának nyelvét. „Hogyan?” – felelte ő –, „Senki nálam Itáliát jobban nem szerette!”

E szavakat, amelyeknek a nagyapa fültanúja volt, a haldokló unokák mondhatták volna önmagukról. Carlo és Nello Rosselli lényének magyarázatát, tetteik rugóját, gondolataik egységét ebben látom: senki náluk Itáliát jobban nem szerette!

IV. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 18. (OSZK Kézirattára, 163/2608)

Kedves Csécsy dr,

Oly sietve küldöttem el Rosselliről szóló cikkemet, hogy néhány korrektúrát pótlólag küldök.

- 1) A „*Socialisme libéral*” megjelenési éve 1930 és nem 1927, amint írtam.²⁷ Paris, Valois változatlan.
- 2) „nagyrészt Croce és Salvemini hatása alatt, akik mesterei voltak és később barátai lettek” (ahelyett, hogy „Croce hatása alatt”)
- 3) „napi 16 órai munkáját végezte” szavak után „mint a külföldi olasz szabadiskolák szervezője és vezetője, mint a »*Quaderno*« s később a »*Giustizia e Libertà*« hetilapjának főszerkesztője, mint az Emberi Jogok Védőligája olasz szekciójának elnöke”
- 4) „Firenzei polgár volt” szavak után „ősi és gazdag patríciuscsalád fia. Ebből az osztályból való származása érezhető volt kultúráján és modorán, de soha nem volt »osztályérdek« képviselője, amint a fantáziaszegény polemikusok néha állították. Firenzei volt olasz nyelvében ... stb. És polgár volt ... stb.
- 5) „Mazzini élete példájának s több évszázad olasz gondolkozása szabadságtradíciójának felelevenítése a »*Rivoluzione Liberale*« egykori körének és főleg Rossellinek érdeme volt, akinek átfogó műveltsége az olasz múlt minden értékére kiterjedt”
- 6) „Minzoni, Pilati, Amendola” nevei után „Gobetti” (a Riv. Lib. egykori direktora)
- 7) „a gázokádó halálgépek szélmalomnál gyorsabb propellercsavarai sem” (hogy a Don Quijotére való célzás teljesebb legyen).

Továbbá még kellő helyen e két dolgot belefoglalni:

- a) „vezéri szerepére soha nem törekedett, s szinte irtózott a népszerűségtől. De a vezéri helyet a földalatti ifjúság, az idősebb emigráció s az Itáliát valóban értő és figyelő külföld egyre inkább ellentmondás nélkül megadta neki”

²⁶ Mazzini Pisában Pellegrino Rosselli házában halt meg, ő azonban nem Carlo nagyatyja, hanem nagyatyjának bátyja volt. Az 1848-es római köztársaság triumvirátusának nem volt tagja egyik Rosselli sem (sőt, Garibaldi sem), nem is lehettek: Pellegrino tizenégy, bátyja, Sabatino (az ő nevét viselte valójában Nello) tizenhat éves volt csak 1848-ban. Felnőve mindketten az akkor Londonban élő Nathan-családba nősültek be: ennek körében élt emigrációjában Mazzini, s a Rosselli-fiúk, miként a Nathan-család is, Mazzini hívei voltak.

²⁷ Rosselli olaszul írta a *Socialismo liberale* című művét Lipari szigetén, száműzetésben, 1927 és 1929 között, s franciául adta ki 1930-ban.

b) „Egész életét, száműzetését is, kényelmes anyagi helyzetben töltötte. Ezt a helyzetet felhasználta tevékenysége zavartalan folytatására, de az más szempontból soha nem érdekelte. Az anyagiak hiánya produktivitásának és tetterejének valószínűleg ártott volna, de célkitűzésein s magatartásán bizonyosan nem változtatott volna semmit.”

Ha jónak látja jegyzetben a felsorolt, Magyarországon kevésbé ismert olasz nevekről informálni, azok a következők:

- 1) Dom Minzoni, katolikus demokrata író és politikus. † 1925
- 2) C. Pilati, szocialista ügyvéd, frontharcos vezér és képviselőjelölt az 1924-i választáson, † 1924
- 3) Piero Gobetti, fiatal és nagy tehetségű történetíró, kritikus és esszéista, a Riv. Lib. alapítója, † 1926
- 4) G. Amendola, filozófus és államjogász, volt miniszter s a független szabadelvű „Il Mondo” főszerkesztője, † 1926
- 5) Antonio Gramsci, Croce egyik fiatal munkatársa, filozófiai és politikai író, a német klasszikus filozófia egyik legjobb olasz ismerője. A fasiszmus előtt a kommunista párthoz csatlakozott, de gondolkozásában, terminológiájában messze felette állt e párt írói szokványainak. Sokban érintkezett a Riv. Lib. köre szellemiségével, amit pártja annak idején nemigen vett jó néven. 1926 óta deportálva volt egészen ez év elejéig. Szabadon bocsájtása után rövidesen megölte a tuberkulózis.
- 6) Sergio Ala, kiváló fiatal orientalista és keleti utazó. A „G. e L.” társaság aktív tagja. † 1936
- 7) Fernando de Rosa, az olasz szocialista fiatalság vezére. Több évvel a polgárháború előtt Spanyolországba költözött, s az 1934-i felkelés után a Caballero-perben 15 évi börtönrre ítéltetett. A népfront 1936-i választási győzelme szabadította ki. Elesett a polgárháború első heteiben. † 1936
- 8) Mario Argeloni, az olasz republikánus párt feje és az Emberi Jogok Védőligája főtítkára, több nemzetközi jogi mű szerzője. Mint a világháborúban többszörösen kitüntetett olasz tiszt elsőnek ajánlotta fel a spanyol kormánynak szolgálatait, s az első nemzetközi ezred parancsnoka volt. † 1936
- 9) Matteotti neve, remélem, még ismert, s a Lauro de Bossisé kellőleg meg van e szövegben magyarázva. Ez utóbbihoz jegyzetben hozzátehető, hogy az angol irodalom legjobb olasz specialistája volt költő voltán kívül, s hogy repülőgépről felkelésre való felhívást szórt Rómára, mielőtt fasiszta repülőgépek rajától üldözve a tengerbe zuhant. A „G. e L.” tagja volt. † 1931
- 10) Luigi F. Ferrari, katolikus gondolkozó és állambölcsész. Főműve „*La législation fasciste*”, Louvain, 1928. A belga katolikus szabadegyetem megbízott előadója és a „*Res Publica*” folyóirat kiadója (Bruxelles 1928–32). † 1932 A világháborúban szerzett gázmérgezés ölte meg tizenöt évi kínzenvedés után. (Rosselli baráti iróniája szerint „mint jó pápista imával és nem orvossal kezeltette magát” – de ez persze nem a cikkbe való, ahol szándékosan kerültem az anekdotát.)

Tudom, hogy nehéz szerkesztői feladat elé állítom Önt, de a távolság és az idő rövidege csak így enged korrektúrát. Másrészt nincs szerkesztő, akinek lelkiismeretéről és ügyességéről olyan jó volna véleményem, mint az Önéről.

Őszinte híve

Menczer Béla

Ps. Most kapom a mindentudó német sajtó kivágásait: – persze zsidó volt, és ez mindent megmagyaráz! (Kivéve azt, hogy miért ölték meg, holott eddig úgy tudtuk, a zsidók gyilkolják meg a szegény, ártatlan árjakat.) Én ezt eddig nem tudtam, de angol barátai közül az egyik, aki még régebben ismerte a családot, mint én, úgy informál, hogy egyik vagy másik nagyanyja révén volt benne zsidóvér, és rokona volt a Mazzini szerelmes leveleiből jól ismert Juliette Nathannak²⁸ (ez a szép és okos zsidónő tette valószínűleg Mazzinit is zsidóbérencé). Ha valóban volt benne zsidóvér, úgy találom, hasonlított Ferdinand Lassallehoz, aki szintén, bár kevésbé szándékosan, golyó áldozata lett. De ez nem a cikkbe való, csak Önnek írom.

Talán érdeklí ellenben – jegyzetben – a magyar publikumot, hogy Carlo nagyatyja Londonban és Turinban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről Carlo családi hagyományokból szintén gyakran hallott. Ezt egyszer említette nekem.

Szerkesztőnek megtiltani nem lehet – de nagyon kérem, jelen esetben a rövidítésektől lehetőleg tartózkodni. Az angol szövegben (amelyet jövő héten fogok elmondani) még ez a mondat is előfordul:

„A Szabadság és Igazság örök és egyetemes értelmű jeliséje világosan kifejezi averzióját a szekták és rövid életű izmusok ellen.”

Ez azután a mondat után következik, ahol megállapítom, hogy inkább sztoikusok utóda volt, mint a rendszeralkotóké, Marxé és Proudhoné. De ezt csak akkor, ha Ön jónak látja.

V. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 18. (OSZK Kézirattára, 163/2608)

Kedves Csécsy dr,

A Rosselliek itteni barátai kértek, hogy Nellót bővebben méltassam s ne csak egy mondatban. Nagyon kérem tehát, hogy a Carlo nekrológja után, de ugyanabban a számban, még ez a néhány sor is jelenjen meg.

Ha megjelenik, kérem, küldjön egy példányt Carlo özvegyének (Madame Marion Rosselli, 79 rue Notre-Dame des Champs, Paris 14e) vagy nekem, s én majd továbbítom.

A két Hugo-idézet esetleg magyarra fordítható, (*Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains*)

s a másik (*Le siècle est à la barre et je suis son témoin*).

Holnap van Párizsban a gyászszerartás. Az etiópok koszorút küldenek, s a négus²⁹ levelet írt Rossellinének. De erre nem térek rá a cikkben.

Talán egy mondatot rosszul formuláztam: Claudio Treves saját lakásán halt meg szív-szélhűtésben az 1933-i Matteotti-ünnep után és nem Rosselli lakásán. Ha ez nem világos, kérem helyesbíteni.

A becstelen hazugság, amelyre céloztam, a fasiszta sajtó híre, amely szerint Rosselli fasiszta lett, s ezért barátai ölték meg. Ez oly ocsmány és hülye, hogy hányinger nélkül lehetetlen reprodukálnom, s kérem, ne precizírozza, hanem *hagyja meg célzásnak*.

Rosselliné már megindította a pört a fasiszta újság ellen, amely ezt közölte.

²⁸ Menczer itt, azt hiszem, névtévesztéssel összevon két nőt, akik fontos szerepet játszottak Mazzini életében. Híres szerelmes leveleit Giuditta Sidolinak írta; a Nathan-családdal pedig Sara Nathan révén került kapcsolatba londoni emigrációjában. Juliette nevű tagja nem volt a Nathan-családnak.

²⁹ Menczer Londonban együttműködött az olasz fasiszta hadsereg megszállása elől országából menekült Haile Szelasszié etióp császár politikai környezetével.

Most azonban valóban végleges a szövegem.

Őszinte híve

Menczer Béla

VI. Menczer Béla *Nello Rosselli-nekrológja, Csécsy Imrének Londonból, 1937. június 18-én küldött leveléhez csatolva. (OSZK Kézirattára, 163/2608. Nem betűhív átírása a kézzel írt eredetinek.)*

Nello Rosselli

1900–1937

Bátyjánál kevésbé harcos temperamentum volt, de nem kevésbé törhetetlen jellem, és nem kevésbé finom elme. Minden vérbeli kapocsnál jobban kötötte Carlóhoz az igazság közös szenvedélye, a közös problémák, a közös eszmék kultusza. Toscanai bölcsőjük közös volt. Az volt az usticai börtönük³⁰ és haláluk is a végzetes úton Normandiában. Carlónak nemcsak fivére, de legjobb és legbizalmasabb barátja is volt, talán az egyetlen, aki őt egészen értette és ismerte. Ez annyit jelentene, ha egyebet nem is tudnánk róla, hogy a jellem és az ész legmagasabb posztulátumainak is megfelelt, mert másféle ember Carlo barátja nem lehetett, még oly közeli vérségi kapocs által sem.

De, fájdalom, oly korán orgyilkosok által bevezetett pályája egyéb emléket is hagy. A fasiszmus első éveiben habilitálta a firenzei egyetemen a modern történelem tanárává Salvemini, ő benne látva saját műve folytatóját, legjobb tanítványát és a már végveszedelmebe került gondolatszabadságért való harcban legjobb munkatársát. Néhány évi előadói működése Firenzében három nagy értékű művet eredményezett: „*Mazzini e Bakunin*”-jában (1927) megkísérelti a XIX. századbeli szabadságeszme szintézisét a szocializmussal, és mélyenszántóan fejt ki a személyiség és a szabadság eszméinek lényegét. A *Risorgimento* szociális eszméinek és társadalmi állapotainak legjobb képét adja az olasz szocializmus előfutárjáról írt monográfiájában (*Carlo Pisacane e il Risorgimento*, 1932).

Végül „*Anglia és az olasz egység*”-ben kevésbé feldolgozatlan, de általa nagy kompetenciával átdolgozott és átértékelt témához nyúl és kitűnő rajzát adja a XIX. század egy fontos fejezetének. 1925-ben Carlo munkatársa a „Negyedik rend” (*Quarto stato*) írásában,³¹ s munkatársa úgy a „*Rivoluzione Liberale*”-nak, mint később Firenzéből – sajnos nincs többé ok ezt titkolni – a „*Quaderno*”-nak s a „*Giustizia e Libertà*” hetilapjának is.

Amíg Carlo Párizsból vezeti a kibékíthetetlenek offenzíváját, Nello otthon igyekszik a cenzúrárt absztrakt nyelvezettel és nehéz tudománnyal áttörni. A börtönt így sem kerüli el, s a hűségesskü megtagadóival együtt ő is megválnak az intézménytől, amely egykor Firenze büszke akadémiája volt. Nem tudta a Picók, a Leopardiak, Salveminiék nyelvét és stílusát felcserélni a rezsim által kívánt káplárkodással.

Dante, Michelangelo és Machiavelli városának mai levegője elviselhetetlen lesz számára. Bozontos, magas, szemüveges, messziről a tudóst éreztető alakja magányosan bolyong a legékebb múlt falai között. Végre külföldre megy – meghalni Carlo oldalán.

³⁰ A Lipari-szigethez hasonlóan Ustica is börtön-sziget volt Szicéliától északra, ahová politikai száműzötteket deportált az olasz fasiszta rendszer. Nello Rossellit oda vitték.

³¹ A „*Quarto stato*” című szocialista folyóirat, melynek egyik szerkesztője Carlo Rosselli volt, 1926-ban jelent meg Milánóban.

Mi lett volna Olaszországból, kérdezik a fasizmus apologétái, ha az úgynevezett „*Marcia su Roma*” nem vet véget az anarchiának? Erre a kérdésre feleletet adott a Bagnoles-de-l’Orne-i golyó.

Mi lett volna? Carlo és Nello Rosselli és a hozzájuk hasonló férfiak lennének a de Bonók és Farinacciak³² helyett. Múltja legjobb hagyományaihoz méltóbb jelenen át haladna a reményteljesebb jövő felé. Carlo és Nello finom gondolkozó fejével asszociálnánk a nevét, és nem a Graziani³³ csizmájával. A firenzei akadémia volna szimbóluma, s nem az addis-abbebai akasztófa s a malagai bombavetőgép. Mi lett volna? Szabad polgárok hazája s a legnagyobb kultúrák egyikének folytatója és továbbépítője.

Menczer első levelére Csécsy 1937. június 19-én azt válaszolta, hogy nem tudja közölni a nekrológot: „Ha ezt tenném, a Századunkat nyomban véglegesen betiltanák.” Utóbb, június 28-i levelében is azt írta Londonba, hogy egészében a Századunkban nem, legfeljebb a kolozsvári Korunkban vagy a kommunista Gondolatban lehetne közölni. Ugyanakkor felvetette egy rövid kivonat közlésének lehetőségét. Menczer igenlő válasza után július 5-én küldte ki Londonba a lerövidített, átdolgozott cikk-kivonatot, amit a szerző jóváhagyott. (Csécsy Imre Menczer Bélának írt említett levelei: OSZK Kézirattára, 163/652)

VII. Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, Oberlin, 1937. július 3. (OSZK Kézirattára, 163/1543)

A hosszú, géppel írt levelet – amely egyébiránt fontos dokumentum, mert benne ír tudtommal először Jászi a zsarnokölés-elméletek történetéről tervezett könyvéről – nem közlöm, csak a levél aljára kézzel írt sorokat:

Mellékelem kis jegyzetemet Rosselliről. Nem ismertem személyesen, de közös barátaink voltak. Lehet, hogy cikkem, pláne nevem alatt, nem bírná ki a pesti nyilvánosságot. Ha kell, adjátok ki anonym. Ha így sem lehet, sokszoroztasd a költségemre, s légy szíves elküldeni annak a pár embernek, akiket a megemlékezés talán érdekelne.

VIII. Jászi Oszkár Rosselli-nekrológja (OSZK Kézirattára, 163/2842. Nem betűhív átírása az eredeti gépiratnak, a kézzel írt korrigálások figyelembevételével.)

Carlo Rosselli

Azok között a kevesek között, akik a meztelen erőszak és a demokratizált machiavellizmus korszakában nemcsak szembehelyezkedtek az új zsarnokokkal, de egy magasabb erkölcsi és politikai szintézis megalapozásán fáradoztak, Carlo Rosselli a legelső és a legeredményesebbek egyike volt.

Oly családból jött, melyben Mazzini emléke és tradíciói vallásszerűen éltek tovább. Nagyapja pisai házában rejtegette az olasz szabadság és egység hírnökét, amikor őt a rendőrség üldözte, és Mazzini itt fejezte be életét 1872-ben. Két generációval később Carlo úgy érezte, hogy Mazzini egész életmunkáját kettétörték, és egy üvöltő nacionalizmus imperia-

³² Két vezető fasiszta politikusról van szó: Emilio De Bonóról és Roberto Farinacciról. Az előbbi katonatisztként Etiópia olasz lerohanásának parancsnoka volt, az utóbbi egy időben a fasiszta párt főtitkára.

³³ Rodolfo Graziani Etiópia megszállásának egyik olasz tábornoka volt.

lista formuláival fojtogatják annak minden alapvető igazságát. S látva, hogy hogyan üldözi a halálba a fekete inges *mob* az olasz szocializmus nagy öreg emberét, a hetven éves Filippo Turatit, Rosselli barátaival együtt egy motorcsónakon kimentette őt Korzikába. Mikor visszatért, a hatalom bebörtönözte, majd pedig deportálta a hírhedt Lipari szigetre, a politikai internáltak táborába. S mikor faggatták elkövetett „bűne” miatt, egyszerűen azt válaszolta: „ugyanúgy bántam Turatival, mint a nagyapám Mazzinival”.

1929-ben külföldi barátai segítségével Rosselli két más társával elmenekült a szigetről. A nyaktörően veszedelmes kaland részleteit később Francesco Nitti, a volt olasz miniszterelnök unokaöccse írta meg *Menekülés* című könyvében, melyben először leplezte le a lipari szörnyűségeket.³⁴ A titkosrendőrség dühöngött, s Carlo testvérét, Nellót, a neves történetírót internálta a szigetekre, majd pedig Carlo feleségét börtönözte be, aki angol nő volt. Utóbb az angol közvélemény nyomása alatt úgy Nello Rossellit, mint Rossellinét, akinek nem volt része Carlo menekülésében, szabadon engedték.

Francia földön Rosselli a nem-kommunista olasz emigráció szervezéséhez fogott, s folyóirata, a *Giustizia e Libertà* nemcsak külföldön terjedt el, de odahaza is titokban terjesztve egyre növekedő befolyást gyakorolt. Rosselli szemléjében két célt tűzött ki maga elé: egyrészt a nyugati demokráciákat akarta informálni a fasiszta rendszer működéséről, céljairól és eszközeiről; másrészt tisztázni igyekezett a szabadság, szocializmus és demokrácia eszméit. Rosselli és barátai tisztán látták azt a halálos veszedelmet, amely az emberiség legfenségebb hagyományait nemcsak a *totalitár* faszizmusok, de a *totalitár* kommunizmus oldaláról is fenyegeti. Tisztában voltak vele, hogy szocializmus emberi szabadságjogok és önkormányzat nélkül úgy viszonylik a szocialista eszményhez, mint bolond gomba az igazi gombához. S tanulmányok egész sora jelent meg szemléjükben, amelyekben a gazdasági szocializmust igyekeztek egybeforrasztani az egyéniség szabadságával.

Az OVRA, az olasz titkosrendőrség dühöngött, nem az újság ideológiai munkája miatt, hanem mivel Rosselli minduntalan közölt hivatalos dokumentumokat, amelyek a kormánynak nagyon kellemetlenek voltak, s amelyeket a párizsi szemle nyilván csak igen beavatott helyről kaphatott. Lassanként Rosselli vezére lett az összes antifasiszta erőknél úgy odahaza, mint a külföldön, és nyílt titok volt, hogy a *Duce* senkit nem félt és gyűlölt annyira, mint a párizsi lapszerkesztőt, akinek szimbóluma, a G. és L. betűk között lángoló tőr a világot arra figyelmeztette, hogy a Garibaldi–Mazzini–Cavour-tradíció még nem halt meg egészen. S mikor Rosselli egy önkéntes olasz csapatot szervezett a spanyol köztársaság védelmére (ő maga megsebesült a Huesca fronton), az OVRA haragja betelt, és a *vendetta* órája elérkezett.

Néhány hét előtt Carlo Rosselli és testvére, Nello (aki éppen látogatóban volt nála) legyilkolt testét egy erdőben találták meg Bagnoles-de-l’Orne közelében, Normandiában. A francia rendőrség képtelen volt a tettest megállapítani, és sokan vannak, akik azt hiszik, hogy továbbra sem lesz képes erre, tekintve az angol–francia nemzetközi politika gondos törekvését, hogy nem irritálják az olasz diktátort, s nem hozzák őt még közelebb német kollégájához. Ellenben az olasz sajtóiroda eredményesebb volt kutatásaiban. Sietett kijelenteni, hogy Rossellit minden valószínűség szerint egykori antifasiszta kollégái gyilkolták meg, akik értesültek arról, hogy a *Giustizia e Libertà* szerkesztője tárgyalást folytat testvére útján az olasz kormánnyal, hogy a hatalommal kibéküljön és haza mehessen. Signora Rosselli

³⁴ Nitti, Francesco Fausto: *Escape. The Personal Narrative of a Political Prisoner who was Rescued from Lipari, the Fascist „Devil’s Island”*. New York – London, 1930.

azonnal szenvedélyesen protestált meggyilkolt férje emlékének ilyen megrágalmazása ellen.

A harc pedig folyik tovább azon a fronton, amely ma már oly széles, mint maga a világ. A következő évtizedben fog eldőlni, hogy az emberiség az egyéni szabadság és a demokratikus egyenlősülés, avagy a katonai diktatúra és a *totalitár* állam útján akar és képes-e továbbmenni. Ha az első alternatíva lesz a győztes, Carlo Rosselli neve halhatatlanul fog tovább élni.

IX. Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, Oberlín, 1937. július 7. (Gépirat kézi kiegészítéssel. OSZK Kézirattára, 163/1543)

Kedves Imrém,

Alighogy elküldtem Rosselli-cikkemet, kapom Menczer Béla levelét, aki a meggyilkolt közeli ismerőse volt. Leveléből idézem a következő sorokat, melyeket szeretnék egy jegyzet formájában megemlékezésemhez fűzni. Talán anonym formában, mivel nem kérhetem ki Béla engedélyét hozzá, bár nem kétlem, hogy szívesen megadná.

[*Kézzel írt rész:*] * E cikk megírása után vettem egy jó barátom levelét, aki közeli viszonyban állt Rossellihez és lapjának munkatársa volt. Leveléből idézem a következő sorokat:

[*Géppel írt rész, idézőjelbe téve:*] „Te személyesen, úgy tudom, nem találkoztál vele, de néhány írását olvastad s aktivitását ismerted. Kivételesen nemes karakter, kivételes szellem, rendkívüli ember volt. ... Nem egészen azonos világnézeti síkon mozogtunk... de soha nem kételkedtem abban, hogy a háború utáni Európa egyik legjelentékenyebb egyénisége, a háború utáni generáció egyik legjobb feje és legtisztább, legnemesebb alakja volt. Rendkívülinek indult pályá ért véget 38 évvel, orgyilkos golyó által. ... Nello Rossellit személyesen nem ismertem, de írásait olvastam. ... Kevésbé harcias temperamentum volt, mint Carlo, de nem kevésbé páratlan jellem és finom elme. *Mazzini és Bakunin*-ját... nagyon figyelmedbe ajánlom...

Salvemini legjobb neveltjei voltak a Rosselli-fiúk, s az ő műve folytatói. Legmegrázóbb részlete a tragédiának, hogy az anyjuk, aki az első fiát a világháborúban veszítette el, még megélte ezt a kettős temetést. Tizenhárom év múlt el a Matteotti-gyilkosság óta; nincs felejtés, nincs enyhülés...”

[*Géppel írt rendes folytatás:*] Ugyanazon postával Salvemini levelét kaptam Párizsból, aki azonnal oda utazott, hogy az özvegy segítségére legyen. Salvemini a legnemesebb emberek egyike, akivel az életben találkoztam. Rettenetesen lesújtotta a csapás. Egész családját a messinai földrengés pusztította el. A Rosselli-fiúkat fogadott fiainak tekintette. Panaszolja, hogy legjobb tanítványai vagy elpusztultak, vagy a börtönben és a szigeteken vannak, vagy a terror elnémítja őket...

Állandóan e szörnyűség hatása alatt állok, és könyvet tervezek írni arról a századokat betöltő irodalomról, mely az egyén jogát vitatta a zsarnok megölésére.³⁵

A Trotzky-Stalin cikken már dolgozom. Remélhetőleg pár nap múlva küldhetem.³⁶ Súlyt helyezek rá, hogy álláspontomat ebben a kérdésben leszögezzem a jövő számára. Ölel Oszkár

³⁵ A zsarnokgyilkosság elméleteiről szóló könyvön 1937-ben kezdett Jászi dolgozni, ám végül csak húsz évvel később jelent meg: Jászi, Oscar – Lewis, John D.: *Against the Tyrant: The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, IL, 1957.

³⁶ Jászi tanulmánya „Az elárult forradalom”. *Trocki vádirata Sztalin ellen* címmel jelent meg a Századunk 1937. augusztus–szeptemberi számában (217–227.)

X. Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, Budapest, 1937. július 16. (OSZK Kézirattára, 163/401. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

Leveleink keresztezték egymást; Armstrongról³⁷ már múltkor írtam, és ugyanakkor közöltem azt is, hogy a Rosselliékről Menczer Béla tollából közlünk egy kis megemlékezést. Természetesen szívesebben közöltem volna a Tiedet, bár valóban eléggé aggályos (Menczerét úgy dolgoztam át, hogy inkább a sorok közt van minden elmondva), de most már, minden mástól eltekintve, nem is bánthatnám meg Menczer Bélát azzal, hogy az övét kihagyjam. Mindkettőtök cikke pedig csakugyan sok és feltűnő lenne. Így hát a Te, különben igen szép és a Menczerénél sokkal teljesebb cikket valóban csak házilag fogom sokszorosítottatni és húsz-harminc kiválógotott barátunknak elküldeni.

XI. Csécsy Imre levele Menczer Bélának, Budapest, 1937. augusztus 11. (OSZK Kézirattára, 163/652. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

A Századunk új száma kb. egy hét múlva jel[enik] meg. Cikkét természetesen hozzuk (időközben Jászi is küldött cikket ugyanerről), de kettő természetesen sok lett volna.³⁸ Vámbéry az Önéből is kihúzott néhány sort.

XII. Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1937. augusztus 31. (OSZK Kézirattára, 163/1751 (6). A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.)

Oszkár cikkét és a magamét (4 példányban) megkaptam és köszönöm. Mind a kettőt lefordítottam a „G. e L.” számára. Alberto Ciancának küldtem,³⁹ hogy őrizze meg a társaság Rosselli-archívumában, amelyet talán majd egyszer ki fognak adni.

Egyébként mondanivalómat a fájdalmas témáról az ide mellékelte négy latin és négy magyar sorban még egyszer összefoglaltam.

In decimum Junii
Romae A. 1924 – Bagnoline A. 1937

Pugiente viros deficit dignas ignavus.
Trucidans valentes virus pugna iecit.
Vigilate Italicis, decima Junii nocte.
Vae genti optimas quae non vindicare potest.

Június tizedikére

Méltó egyeseket orzó tőrrel ejt el a gyáva.

³⁷ Hamilton Fish Armstrong, amerikai külpolitikai szakíróról van szó, akinek *Mi és ők* című könyvét Jászi javaslatára adta ki a Századunk.

³⁸ A „kettő természetesen sok lett volna” kitétel a levélben nem Jászi, illetve Menczer Rosselli-írására vonatkozik (mint a zárójelek elhelyezése is mutatja), hanem arra, hogy Menczernek egy másik elfogadott cikke is volt a Századunknál, mely végül a *Nyugati civilizáció* címmel (szintén rövidítve) jelent meg a folyóiratban, 1938-ban.

³⁹ Alberto Cianca újságíró volt, emigrációja előtt az *„Il Mondo”* című lap igazgatója, 1929-ben a *„Giustizia e Libertà”* mozgalom egyik alapítója, később jelentős politikus.

Méreggel bírta meg ő bátor ezrek seregét.
Virradj, Itália, fel, nyárhónak tizedik éjjén!
Átkos a nép, ki felejt s nem bosszúl ily fiakat.

Matteotti és Rosselli meggyilkolása június 10-én történt 1924–1937.

*Menczer latin disztichonjai érkeztek Salveminihez is: Jászi 1937. október 15-én írta unokaöccsének, hogy továbbküldte őket az olasz történésznek.*⁴⁰

*

Rövid értelmezések

1. A Menczer Béla által írt nekrológokból Csécsy által készített, a *Századunkban* közzétett kivonat tömörebbé tette Menczer írását, s egyúttal mérsékelte a szöveg szónokiasságát és költőiességét. A szerkesztő (vagy a főszerkesztő, Vámbéry Rusztem) politikai óvatossága kihúzta az immár közös nekrológból az orgyilkosságra és vélhető olasz fasiszta megrendelőire tett utalásokat, az elhunyt olasz antifasiszták felsorolását, az Etiópia olasz megszállására tett megjegyzéseket. Kihagyta a szövegből a beszélő személyes emlékeit, személyes érintettségének jelzéseit, a tudósítás műfaja felé tolva az írásművet: a *Századunkban* közölt kivonatból nem derül ki, hogy Menczer személyes kapcsolatban állt Rossellivel és áll az olasz emigrációval. Ebből következően kimaradt az első nekrológ azon hosszú részlete is, amelyben a Carlo Rossellivel való egykori vitájáról írt Menczer, s elsorolta a hősének ideológiai álláspontjával kapcsolatos fenntartásait (a nekrológ műfajába kevésbé illő módon). A hűzásoknak köszönhetően eltűnt a szövegből a *Socialismo liberale* műcím is, holott ennek közlésében semmiféle veszély nem rejlett. A kivonat Carlo Rossellije jóval kevésbé republikánus alak, mint az eredeti nekrológé – Menczer 1937-es interpretációja olyan republikánus erényeket felelevenítő gondolkodónak-politikusnak láttatta hősét, mint a mai szakirodalomban Maurizio Viroli.⁴¹

2. Nemcsak Menczer írta bele magát a Carlo Rosselli-nekrológba, hanem – áttételesebb módon – Jászi Oszkár is, amikor olyan ideológiai szintézis megalapozásán munkálkodó politikai írónak láttatta, amilyenén ő maga is dolgozott 1919-es *Anti-Marx*-könyvében⁴² és az 1920-as évek első felében írt cikkeiben. Jászi írása kétféle értelemben is szintézisnek mutatja olasz hőse törekvését. Egyrészt a 19. századi nemzeti szabadságmozgalom örököséként jeleníti meg, folytonosnak mutatva Mazzini hagyományát és Rosselli egyéniségelvű szocializmusát. Másrészt „gazdasági szocializmus” és egyéni szabadság egybeforrasztójának látta Rossellit és lapjának körét. Jászi értékelése, amely egyenrangú veszélyként említi a kétféle totalitarizmust, fasisztát és kommunistát, s a velük szemben kidolgozott alternatív

⁴⁰ Jászi e levele a Borbándi Gyula-gyűjteményben található: Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó. Köszönettel tartozom K. Lengyel Zsoltnak, az Intézet igazgatójának a kutatásomhoz nyújtott segítségéért.

⁴¹ Viroli, Maurizio: *Libertà democratica, libertà reppublicana, libertà socialista*. In: *Republicanesimo, Democrazia, Socialismo delle Libertà*. “Incroci” per una rinnovata cultura politica. A cura di Thomas Casadei. Milano, 2004. 19–7. skk.

⁴² A kéziratban maradt mű első kiadása: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus?* Párizs, Magyar Füzetek, 1983.

vának tekinti Rosselli és barátai szintéziseit, egybehangzott azzal is, ahogyan Gaetano Salvemini magyarázta a „*Giustizia e Libertà*” törekvéseit a mozgalom folyóiratában.⁴³

3. Menczer nem volt jelentős politikai gondolkodó, de rendkívül érdekes a politikai életútja, és többnyelvű újságírói-történelmi életművében számos érdekes cikk és kötet található. A Lee Congdon, illetve a Balázs Zoltán által megrajzolt (lábjegyzetben már hivatkozott) szellemi életrajzában nem esik szó 1933–1934-es párizsi tartózkodásáról és akkori eszmei tájékozódásáról. Menczer 1923-as emigrációjától kezdve – kéziratos önéletrajzai, memoárjai alapján – olyan nem marxista szocialista volt, aki kritikusan viszonyult a szociáldemokrata Internacionáléhoz (noha formálisan az osztrák, majd a francia párt, valamint a magyar Világosság-csoport tagja volt), és a szocializmus individualista és anarchista hagyományaihoz vonzódott. Egy, az 1970-es évek első felében írt, kiadatlan, töredékes magyar nyelvű önéletrajzában így jellemezte 1934-től kezdődő angliai időszakának politikai pozícióját: „...a fennálló mozgalmak közül mégis az angol Labour Partyhoz állottam a legközelebb, mint liberális szocialista, amint Carlo Rosselli franciául írt művében [...] irányunkat és törekvésünket nevezte”.⁴⁴ Nekrológja szerint, mint láthattuk, több ponton vitában állt Rossellivel, ám visszaemlékezve az 1934 utáni évekre, mégis Rosselli irányzatelnevezésével jelölte meg akkori ideológiai pozícióját.

Mindenesetre a nekrológba beemelt kritikai megjegyzései szerint Menczer nyitottabb volt valamifajta vallásos szocialista pozíció irányában, mint Rosselli, s a munkásmozgalom fő szervezeteitől és ideológiai hagyományaitól távolabb keresett formákat a politikai cselekvés számára, mint olasz barátja. Ugyanakkor a közte és a „*Giustizia e Libertà*” köre közti vita nem e témákban keletkezett, hanem a fasizmus és a náciizmus értelmének magyarázatában (erről Menczer publikált is két cikket a „*Quaderni di Giustizia e Libertà*”-ban), amint arról utóbb Aldo Garosci, Rosselli egyik legközelebbi párizsi munkatársa is megemlékezett,⁴⁵ akárcsak memoárjaiban Menczer Béla.⁴⁶ E többbretű vitával önálló tanulmányban szeretnék majd foglalkozni.

⁴³ Fantoni, Franco: *L'ircocervo possibile. Liberalismo e socialismo da „Critica sociale” ai „I quaderni di Giustizia e Libertà”*. Milano, 2005. 97.

⁴⁴ A datálatlan önéletrajz Menczer Bélának a MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött hagyatékában található: Ms 5891/29. Itt szeretném megköszönni Balázs Zoltánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Menczer-hagyaték regiszterét, mely az általa vezetett kutatás keretében készült el. Rosselli liberális szocializmusát egyébként gyakran nevezik az olasz szakirodalomban „labouristának”.

⁴⁵ Garosci, Aldo: *Vita di Carlo Rosselli*. Firenze, 1973. (Első kiadása 1945-ben jelent meg.)

⁴⁶ *The Danube and the Tiber Flowing with Blood. An Exile's Story* című kiadatlan memoárja kéziratának 62–63. oldalán ír róla. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Ms 5895/75.